

ЧЕРНА ГОРА ПРЕЗ XX ВЕК

(кратък преглед)

Проф. д-р Шербо Растодер

Черна Гора през XX век е пример за време на „ускорена история“, в която драматичността на промените и сложността на историческите явления допълнително засилва феноменологията на нейната история и на нейната, общо взето, идеологизирана перцепция. Черна Гора през XX век е самостоятелна държава до 1918 г., интегрална част на Кралство Югославия (1918–1943), една от шестте югославски републики в социалистическа Югославия (1943–1992), член на двучленната югославска федерация Съюзна република Югославия (1992–2006). На референдума от 21 май 2006 г. Черна Гора възстанови своята държавност и отново стана субект на балканската и на европейската история. Изглежда, че Черна Гора е „изразходвала“ цял един век, бягайки в кръг и търсейки себе си. Разпъната между мита за своето историческо значение и обективното значение, измервано с помощта на статистиката и на реалпрагматизма, Черна Гора винаги се е стремяла да превземе себе си. Затова тя в исторически смисъл е територия на крайности и на трудно разбираеми противоречия. В това царство на илюзии се сменят модерни идеологии, опитващи се да „погребат“ старите, възкресявайки отново „старите, за които мнозина мислят, че са изпратени в историческите архиви“. Конфликтът между традиционното, патриархалното и модерното през целия XX век обуславя и драматичните социални и обществени промени, които се проявяват на повърхността под формата на различни идеологически сурогати. Черна Гора през XX век преминава през четири войни, две от които – световни. В края на Първата губи своята държавност, във Втората частично възстановява атрибути на държавността. В края на XX век черногорското общество в процеса на разпадането на бивша Югославия се сблъсква с новото историческо предизви-

кателство и със съживяването на стари исторически атавизми. Макар и да не е пряк участник във войните при разпадането на бивша Югославия, последиците от станалото през последното десетилетие на XX век (с изключение на факта, че на нейна територия нямаше военни конфликти) бяха еднакво драматични за черногорското общество, както и предишните войни.

В началото на XX век Черна Гора получава първата си Конституция (1905), става кралство (1910), притежава най-голямата си държавна територия през целия XX век. В балканските войни Черна Гора разширява държавната си територия с 4958 квадратни километра, което е над 48% повече от нейната територия след Берлинския конгрес. Общата площ на Черна Гора тогава е 14443 квадратни километра, а жителите – около 450 хиляди. Интеграцията на териториите, освободени през Балканската война в управленски, административен и политически смъсъл, няма да бъде завършена до края на независимата черногорска държава през 1918 година. Губейки подкрепата на Русия, за която след 1903 г. Сърбия става опора на нейната политика на Балканите, оставайки в същото време без подкрепата и на другите Велики сили в резултат на настояването си да се разшири териториално към Скадар (който тя за кратко – през април и май 1913 година – завладява и държи под своя власт), Черна Гора все по-трудно се ориентира в стратегическото и дипломатическото позициониране на Балканите. От големите империи на Балканите остава Австро-Унгария, която има обща граница с Черна Гора на юг и на запад. На север Черна Гора получава обща граница със Сърбия, утвърдеца през есента на 1913 и пролетта на 1914 г. На изток граничи с Албания, чиито граници с Черна Гора ще бъдат утвърдени през пролетта на 1914 г. Тази граница ще бъде утвърдена окончателно през 1926 г., когато са подписани протоколите за разграничаване между Кралството на сърбите, хърватите и словенците и Албания.

През Първата световна война (1914–1918) Черна Гора се бие на страната на силите на Антантата. През юлската криза на 1914 г., предизвикана от агентата в Сараево срещу австро-унгарския престолонаследник Франц Фердинанд, Черна Гора застава безусловно на страната на Сърбия. В деня, в който

Австро-Унгария обявява война на Сърбия, крал Никола издава указ за мобилизация, а още на шести август Черна Гора официално обявява война на Австро-Унгария, игнорирайки обещанията на нейната дипломация, че ако запази неутралитет, може да разчита на териториални отстъпки (Скадар). Така Черна Гора, току-що излязла от балканските войни, в които е изтощена военно, икономически и демографски, влиза в нов военен конфликт. Той ще бъде последният, който тя ще води като самостоятелна държава. По настояване на съюзниците, преди всичко на Русия, още в началото на войната е формирано командване за координиране на действията със сръбската войска. За началник-щаб на Черногорското върховно командване е назначен сръбският генерал Божидар Янкович и по този начин черногорската войска е поставена под върховното командване на сръбската войска. С назначаването на сръбски офицери на ръководни позиции черногорската войска е използвана в съответствие със стратегическите интереси на Сърбия и според заповедите на сръбското Върховно командване. Това има вредни последици за черногорската войска и за Черна Гора като цяло.

Началните успехи в операциите на черногорската войска през есента на 1914 г. и стабилизирането на фронта на десния бряг на Дрина ще мотивират Черна Гора отново без одобрението на съюзниците през юни 1915 г. да превземе Скадар. Това е и формален повод сръбският генерал Божидар Янкович да напусне Черна Гора. Като началник-щаб на черногорската войска го наследява Петър Пешич – също сръбски полковник. Като ирония на съдбата изглежда фактът, че сръбската войска отстъпва именно през Скадар, който е в черногорски ръце.

Голямата офанзива на Сърбия от началото на октомври 1915 г. и отблъсването на нейната войска на юг означава и начало на боевете на черногорския фронт. Сръбската войска отстъпва в три направления, от които направлението Печ – Андрийевица – Подгорица – Скадар – Лиеш (Медуа) е най-близо до операциите на черногорската войска и директно зависи от нейните действия. Отстъпвайки, правителството на Сърбия стига до Скадар (на 26 ноември 1915 г.), а неговото Върховно командване – след десетина дни. Черногорската народна скупщина (На-

родно събрание – бел. прев.) е свикана за последен път на 25 декември 1915 г., за да реши, че трябва да върши онова, което върши Сърбия. Няма обаче кой да подсигурава отстъплението на Черна Гора. Осигурявайки оттеглянето на сръбската войска и защитавайки я от неприятелските действия през Санджак, Херцеговина и Бока, черногорците остават самотни на балканския фронт. На Черна Гора, макар и най-малък и най-слаб съюзник, е отредена роля на последен защитник.

Черногорските войници – едва 40 хиляди души – са изправени пред невъзможната задача да защитават фронт с дължина повече от 500 километра. Освен това молбите на крал Никола и на черногорското правителство да получат от съюзниците в помощ войници, храна, муниции и снаряжение остават напразни. Съюзниците са готови единствено да се бият за „*общото добро*“ до последния черногорски войник. В известната Мойковачка битка от 6 и 7 януари 1916 г. австро-унгарската войска е спряна. Победата при Мойковац (Мойковачката битка) е единствен пример в историята и по това, че една войска, няколко дни след голяма и славна победа, капитулира, защото главното направление на австро-унгарската войска е насочено към Ловчен, който се отбранява с малобройни сили. До 11 януари 1916 г. австро-унгарската войска овладява всички стратегически точки в масива Ловчен, а на 13 януари влиза в незащитеното Цетине и до 15 януари овладява напълно града и неговата околност. По заповед на сръбското правителство от Черна Гора се оттеглят сръбските офицери. Това прави и крал Никола с част от правителството. Преди това на мястото на оттеглилите се сръбски офицери кралят назначава за началник на Върховното командване генерал Янко Вукотич. Още на 21 януари Австро-Унгария превзема Скадар и очакваната защита на Бояна и около Скадар е осуетена. Всички възможности за отстъпление на черногорската войска са пресечени. Нареддането за предаването на оръжието е подписано на 25 януари 1916 г. Черна Гора фактически капитулира, макар че актът за това никога не е подписан. Причините за нейната капитулация стават предмет на политиканско и пропагандно разчистване на сметки с нейния държавен връх. Никой обаче не поставя

логичния въпрос: „Нима от най-малката съюзническа войска, оставена сама на целия балкански фронт, без помощ от съюзниците, разтеглена на фронт от 500 километра, обкръжена от всички страни, трябва да се очаква да спре армадата, която не е могла да спре войска, двадесетина пъти по-голяма от черногорската?“. Във всеки случай последиците от лекомислената политика на черногорския държавен връх и на нейния суверен крал Никола се оказват катастрофални за Черна Гора. Защото тогава до голяма степен се поставя въпросът за перспективите на Черна Гора и за нейното обединение със Сърбия, което подкрепят някои от големите съюзнически сили. Русия желае обединение на Черна Гора и на Сърбия под династията Караджордже и създаване на голяма сръбска държава на Балканите, която би била опора на нейната политика. Затова през 1916 г. тя прекратява субвенциите на Черна Гора и отхвърля възможността крал Никола да пристигне в Русия. Подозирани за тайни преговори с Австро-Унгария и обвинени за капитулацията на Черна Гора, крал Никола и кръговете около него са лишени от безусловната подкрепа и на останалите съюзници – Франция, Великобритания, а и Италия. Че Черна Гора е „жертвана“ от съюзниците, става ясно още в края на войната. Вместо както сръбския крал Петър I да се върне в своята страна като един от съюзниците, на крал Никола практически е отнета възможността да се върне от Франция, където в Ньой, край Париж, са настанени черногорският двор и черногорското правителство. След пробива на Солунския фронт, по решение на Междусъюзническата конференция във Версай, на 7 декември 1918 г. е решено съюзническите войски да окупират Черна Гора. В разрез с всички договори французите мълчаливо разрешават сръбски части да участват в операциите с ясни политически цели, които са били известни на сръбското командване. Във всеки случай не военните причини надделяват при вземането на това решение. Защото веднага след пробива на Солунския фронт комитите и въстаниците освобождават Черна Гора от австро-унгарската окупация. Само в боевете за освобождаването на Подгорица помощ на черногорските комити и въстаници оказват части на сръбската войска. Въз основа на заповед

на сръбското Върховно командване от 25 октомври 1918 г. са разформировани и разоръжени черногорските въстанически чети, а със заповед от 12 ноември 1918 г. са разпуснати и черногорските комитетски чети. Така Черна Гора дочаква края на войната окупирана от съюзнически войски, т.е. от френски, английски, италиански, американски и сръбски части. Формирано е командване на съюзническата войска в Котор начело с френски генерал. Първи напускат територията на Черна гора англичаните (през април 1919 г.), след това французите (до март 1920 г.) и италианците (до юни 1920 г.). Сръбските войски междуременно са трансформирани в югославски и като легализирана военна сила остават в Черна Гора. Съюзническите части не изпълняват основния мандат, с който пристигат в Черна Гора. Вместо да установят ред и мир, които впрочем никои не е застрашавал, те оставят Черна Гора в гражданска война.

Балансите от по-късен етап показват, че Черна Гора губи в Първата световна война около 20 хиляди войници. Приблизително 15 хиляди души преминават през лагери в Австрия, Унгария и Албания. Във войната Черна Гора претърпява материални щети и загуби на стойност 723 милиона франка. Такъв е размерът на искането за военни компенсации, поставено на Мирната конференция в Париж. Едновременно с това без държава остава и най-старата балканска династия (Петрович), която управлява Черна Гора 221 години. Със сръбската войска в Черна Гора през 1918 г. навлизат и политици, които трябва да реализират политиката на „*съединение на Черна Гора със Сърбия*“. Веднага след навлизането на сръбските части в Черна Гора тези политици формират *Временен централен изпълнителен комитет за обединяване на Сърбия и Черна Гора*, който работи по инструкции на сръбското правителство. Политиката на Никола Пашич, председател на това правителство, е мотивирана от необходимостта действията за обединението да се представят като желание на черногорския народ и да се ограничат възможностите за външна намеса, тъй като става дума за международно призната държава и за формален съюзник. Затова дейността на четиричленния Комитет, съставен от двама граждани на Сърбия и двама на Черна Гора, трябва да получи формална легитимност. Комитетът узур-

пира компетенциите на законодателните и на изпълнителните органи на Черна Гора. На заседанието в Беране на 25 октомври/7 ноември 1918 г. Комитетът предписва „*Правила за избор на народни представители за Велика народна скупщина*“. За провеждането на „сборания и избор“ на представителите е даден седемдневен срок, а в някои селища като Цетине – само три дни. „Изборният“ процес е ръководен от *Централния изпълнителен комитет* чрез своите доверени лица и представители, които свикват съборания и съвещания и потвърждават резултатите от изборите. Сръбската войска получава нареждане да „продължи най-енергично и с всички средства на територията, окупирана от нашата войска, да задушават всяка агитация, независимо чия е тя“. В този смисъл те са имали на свое разположение „всички средства“. Същевременно Върховното командване на сръбската войска нарежда на своите командвания в Сараево, Загреб и Белград да осуетят завръщането на авторитетни черногорци, интернирани в лагери, „докато не се реши въпросът за обединението“. Тъй като в лагери е била интернирана по-голямата част от военния и политическия елит на Черна Гора, лесно е да се разберат значението на това решение и последиците от него. При тези условия на съборанията на едномишленици с аплодисменти са „избрани“ 165 народни представители. Великата народна скупщина заседава от 11/24 ноември до 16/29 ноември 1918 г. в Подгорица (Подгоричка скупщина). Главното решение е взето на Второто редовно заседание на 13/26 ноември 1918 г. Народните представители без обсъждане, с аплодисменти приемат написания по-рано текст на *Решение* и по-късно го подписват (160 души). Решенията на Подгоричката скупщина сериозно променят съдбата на Черна Гора:

1. „Крал Никола I Петрович-Негош и неговата династия да се отстранят от черногорския престол;
2. Черна Гора да се обедини с братска Сърбия в една единна държава под ръководството на династията Караджордже и така обединена да влезе в общото Отечество на нашия троименен народ на сърби, хървати и словенци;

3. Да се избере Изпълнителен народен комитет от 4 души, който ще ръководи делата, докато не бъде завършено обединението на Сърбия и Черна Гора;

4. За това решение на скупщината да бъдат осведомени кралят на Черна Гора Никола Петрович, правителството на Кралство Сърбия, приятелските Съглашенски сили и всички неутрални държави.“

Решенията на Подгоричката скупщина не са признати от нито една велика сила. Сърбия официално скъсва дипломатическите отношения с Черна Гора, повече от месец след приемането на решението за безусловно обединение (28 декември 1918). С решенията на Подгоричката скупщина черногорската държава фактически престава да съществува. Процесът на нейното „погребение“ и в международен, и във вътрешен план ще бъде продължителен, но в крайна сметка политиката на „свършените факти“ ще получи пълна сатисфакция.

В Черна Гора настроенията по отношение на обединението и на създаването на югославската държава са общи и имат демонстративен характер. Спорове възникват около начина на обединение със Сърбия и с другите югославски краища, т.е. как Черна Гора да стане субект на процеса на създаване на югославската държава. Едни се обявяват за обединение на равноправна основа, като въпроса за него решават легалните представители на Черна Гора: кралят, правителството и Народната скупщина. Други възприемат концепцията на Никола Пашич и на сръбското правителство, според която Черна Гора най-напред да се присъедини към Сърбия, по този начин да се реализира обединението на един („сръбски“) народ под властта на династията Караджордже и така обединени да влязат в югославската общност. Недоволните от решенията на Подгоричката скупщина, от действията на властите и от политиката на обединение, насочена към подценяване на всичко черногорско и на династията Петрович, както и от тежката социално-икономическа ситуация, противниците на извършената анексия започват подготовка за въстание. След като няколко дни преди планираното въстание е открит планът на бунта, са арестувани 125 авторитетни първенци. Въпреки това на 21.12.1918 г. въстаниците обкръжават

по-големите градове. Щабът на въстаниците се намира в околностите на Цетине, откъдето на 22.12.1918 г. изпраща до генерал Венел, командващ съюзническите сили, формално – главна военна власт в Черна Гора, и до Изпълнителния народен комитет, временното „правителство на Подгоричката скупщина“, Искания, в които между другото се посочва: „1. Всички ние сме съгласни Черна Гора да влезе равноправна с останалите краища в една голяма Югославска държава без никакви вътрешни политически граници. Въпросът за формата на управление да бъде решен пълноценно от редовно избрана скупщина на всички югославяни (конституанта), на което сърдечно ще се подчиним“. До конфликт се стига в навечерието на Коледа, на 24.12.1918 г. сутринта, когато на опита на бунтовниците да влезат в Цетине сръбската войска и привържениците на анексията отговарят с оръжейна стрелба. Конфликтът е ликвидиран след намеса на главния съюзнически командир Венел, който нарежда въстаниците да се върнат по своите домове и да предадат оръжието си. Част от въстаниците бягат в Бока Которска и в Бар, откъдето италианците ги прехвърлят в Медова, където се намира сборният пункт за черногорците, а след това – в Италия. Голяма част от тях са прогонени в планината. Бунтът на Коледа 1918 г. за кратко е укротен, но съпротивата срещу анексията продължава до 1924 г. Бунтът привлича вниманието на Мирната конференция в Париж върху ситуацията в Черна Гора (което е една от целите на въстаниците), но е открит и процесът на продължителния конфликт между привържениците и противниците на безусловното обединение. Подвижните комитетски чети започват партизанска борба, опирайки се на местното население и удържайки репресиите на властите по време на честите наказателни експедиции. Най-голямата организирана акция против въстаниците в Черна Гора е проведена през декември 1919 г. и през януари и февруари 1920 г. По нареждане на висшите военни и държавни органи, които преценяват, че в горите се намират около 900 бунтовници, Зетската дивизионна област, която покрива Черна Гора, оперативно е разделена на 14 по-малки области. От тях започва едновременно преследване на бунтовниците, интерниране и арести на членове на техните семейства, на ятаци и на всички, които

индиректно помагат на въстаниците. Само в тази акция са убити 22 бунтовници, заловени са и са принудени да се предадат 599, както и 138 дезертирвали войници – общо 757 души. От 1920 до 1927 г. за залавянето или за ликвидирането на бунтовниците са обявявани парични награди. Преценява се, че броят на забегналите, интернираните, затваряните, осъжданите, ликвидираните и загиналите в тези стълкновения достига цифрата 5000. Западени са много къщи, унищожени са много материални блага. Съдени са много бунтовници и техни роднини, ятаци и привърженици. Част от тях са амнистирани с укази на крал Александър на 28 ноември 1920 г. Други са амнистирани и през 1925 г. и по този начин в началото на 1928 г. в затворите в Подгорица, Митровица и Зеница излежават присъди около 120 черногорски комити и противници на безусловното обединение.

Избягалите въстаници и многобройната черногорска емиграция, съсредоточена около черногорското правителство и около двора в чужбина, организира ожесточена дипломатическа и военна акция за отмяна на решенията на Подгоричката скупщина. След нейните решения и след избухването на размириците в Черна Гора с подкрепата на Италия е основана черногорска емигрантска войска, която трябва да нахлуе в Черна Гора, да направи възможно анулирането на решенията на Подгоричката скупщина и връщането на крал Никола в страната. Въз основа на конвенцията на черногорското и италианското правителство от април 1919 г. Италия осигурява издръжката на черногорските войници, стационарни в Гаета, малко селище между Рим и Неапол, на брега на Тирентско море. Черногорската войска в Италия има приблизително четири батальона, специална артилерийска част във Фонта д'Аморе и Народна гвардия. В началото на 1921 г. войниците са 1559, без членовете на семействата, които също са избягали. Тази войска служи на Италия като средство за изнудване на югославската държава във връзка с граничните спорове. Ако Италия беше подкрепяла искрено действията на черногорската емиграция, тя не би настанила тази войска на брега на Тирентско, а вероятно на противоположния бряг на Адриатическо море, срещу черногорския бряг. Това става ясно, когато с подписването на Рапал-

ския договор с Кралството на сърбите, хърватите и словенците през ноември 1920 г. Италия разрешава спорните въпроси. Още през декември 1920 г. италианското военно министерство издава наредба, с която забранява влизането в Италия на избягали черногорци. През март 1921 г. черногорската войска е разоръжена, а нейните батальони са разместени. На войниците е предложено да се върнат в страната. Онези, които отказват, са затворени. Повечето от войниците заявяват, че желаят да отидат в Русия или в Америка. Италия отхвърля исканията за заминаване в Русия. Положението на останалите в Италия черногорски войници за кратко време се подобрява с падането на Джолитиевото правителство и на граф Сфорца, когото черногорската емиграция определя като главен противник и като личност, която тайно се е договорила с Пашич да работи за разтурянето на черногорската войска. Италия формално престава и да издържа черногорската войска на 1 юни 1921 г. Повечето черногорци се връщат в Черна Гора. Една част отиват в Аржентина и в САЩ, други, опитвайки се да стигнат до Русия, се скитат в Турция и в други страни и през 1923 г. трета група стигат в Белгия или в други европейски страни. Много малка част от тях остават в Италия, откъдето – след идването на Мусолини на власт – са прогонени.

През целия период 1918–1924 г. черногорската емиграция се опитва да ангажира европейската общественост и европейската дипломация с черногорския въпрос. Изявлението на лорд Гладстон, син на известния Уилям Евърт Гладстон, стар приятел на Черна Гора, в Камарата на лордовете на 11 март 1920 г., че „с Черна Гора не би се постъпвало по-лошо, дори и да се беше била на страната на нашите противници“ е възможно най-показателната оценка на поведението на европейската дипломация във връзка с черногорския въпрос. В момент, когато Великите сили подкрепят идеята за създаване на югославска държава върху руините на Хабсбургската империя, същността става по-важна от формата, целта – от процедурата, ползата – от справедливостта. Сърбия става опора на френската политика на Балканите, а югославската държава – проект на версайска Европа. При това положение за Черна Гора няма място.

Тя не може да бъде алтернатива на югославския проект. Затова главната грижа на европейските дипломати е как да удовлетворят формата и да завършат „погребението“ на Черна Гора. Празният стол на Мирната конференция в Париж през 1919 г. с надпис „Montenegro“, протоколният прием на черногорската делегация на емигрантското правителство (генерал Анте Гвозденович, Йован Пламенац, председател на правителството, и д-р Перо Шоч) от страна на Върховния съвет на Мирната конференция в Париж през март 1919 г., куртоазните отговори на многобройните апели, меморандуми и ноти на черногорската емиграция са само част от политическия фолклор, в който черногорският въпрос се поставя пред европейските дипломати в края на Първата световна война само под формата на морална дилема между правото и справедливостта. Ситуацията не е променена съществено и от многобройните доклади на съюзническите мисии, в които (освен в един случай – Франше д'Епере) ясно е подчертавано, че в случая с Черна Гора е извършено правно и политическо насилие, което е имало за резултат анексия; нито от многобройните международни комитети за защита на Черна Гора, основани в Европа и в САЩ; нито от апелите на британски парламентаристи (през април 1929 г.). Франция официално скъсва дипломатическите отношения с Черна Гора на 20 декември 1920 г., Великобритания и САЩ – в началото на 1921 г. без официални ноти. Шейсетгодишнината от управлението му (15 август 1920 г.) заварва сломен и разочарован крал Никола в Кап д'Антиба на Лазурния бряг. Там той умира на 1 март 1921 г. Погребан е в руската църква в Сан Ремо. Това е и символичният край на „героичната“ Черна Гора.

От 1918 до 1943 г. Черна Гора е съставна част от централистично устроената югославска държава. Според административното деление от април 1922 г., което разделя Кралството на сърбите, хърватите и словенците на 33 области, част от териториите на кралство Черна Гора влиза в състара на Зетска област със седалище в Цетине. Белополският и Плезалският окръг са включени в Ужичка област. С новото административно деление на страната на бановини от октомври 1929 г., когато юго-

славската държава е разделена на девет бановини, Черна Гора влиза в състава на Зетска бановина.

През периода 1918–1941 г. Черна Гора е аграрно неразвита област, в която доминира дребната собственост, транспортно изолирана, без връзки с хинтерланда, културно изостанала с голям процент неграмотно население. Според данни от 1921 г. селското население е 85,3%, а десет години по-късно – 79,1%. Тези проценти са по-високи от средния за Югославия, който през 1921 г. е 78,9%, а през 1931 г. – 76,5%. По-голям е дялът на селското население само в Босна и Херцеговина – 3,3%, но е по-малък в сравнение със Словения – 18,8%. Поради транспортната изолираност липсващите стоки са между най-скъпите в страната, а пазарните излишъци (главно животновъдна продукция) са продавани на безценица. В тази ситуация селото обеднява, селяните задлъжняват, а гладът е постоянно явление. Селянинът в Черна Гора, ориентиран към локалния пазар, търпи отрицателните влияния от пробива на промишленото производство, което унищожавя традиционните манифактурни занаяти и ускорява пропадането на старите патриархални задруги. Това се дължи на факта, че неразвитият пазар принуждава селяните да плащат липсващите стоки по най-високи цени, а излишъците да продават по най-ниски. Преценява се, че веднага след 1918 г. над 150 хиляди души в Черна Гора са без никакви средства поради войната, в която голяма част от работната сила е интернирана, земята е необработена в резултат на воените разрушения и реквизиции. Особено трудни са 1927 и 1928 г., когато продължителната суша унищожавя дори и картофената реколта и когато са регистрирани случаи на гладна смърт. Подобно е положението и през 1935/1936 г., когато гладът обхваща всички околии в Черна Гора. За да преживее или да осигури на децата си възможност да избягат от бедността (чрез образование), селянинът задлъжнява на банките и много по-често – на отделни хора (търговци, пенсионери, учители, свещеници, чиновници). След време дълговете на селяните стават драматичен социален проблем. Според оценките на компетентните институции дълговете на селяните в Черна Гора се изчисляват на 496 милиона динара, респектив-

но на 7,1% от общите дългове на селското стопанство в Югославия, докато черногорското растениевъдство участва само с 0,30% от растениевъдството или с 1,44% от цялата животновъдна продукция. Специален проблем представлява фактът, че две трети от дълговете са към местните зеленаши (лихвари – бел. пр.) срещу „честна дума“. За държавата такива дългове са правно несъществуващи. През 1936 г. държавата приема наредба за ликвидирането на дълговете на селяните. Посочените тенденции обуславят засиления процес на разслояване и на пролетаризиране на селото. Така например през 1935 г. 70% от имуществото, предложено на търгове, остават в ръцете на банките, тъй като никой не може да го купи.

Стойността на промишлената продукция на глава от населението е само 15,5% от средното югославско равнище и е сходна с тази в Македония, но е много по-малка от стойността в Босна и Херцеговина (59,5%), Сърбия (73,5%), Хърватска (138%), Словения (290%) и от средното югославско равнище. Посочените параметри показват стойности, които са до 25 пъти по-малки от процентното участие на населението. Учудващо ли е в такъв случай, че националният доход в Черна Гора е само 31% от средния за Югославия? Черна Гора изостава от най-развитата Словения повече от 22 пъти. Черна Гора очаква, че югославската държава ще подпомогне нейното икономическо развитие и ще осигури възможности за по-интензивна експлоатация на природните богатства. Тъй като капиталите са разпределяни в съответствие с политическата мощ и влияние, в Черна Гора, която в централистично устроена държава има минорно влияние или няма никакво, икономическите и социалните отношения се променят бавно.

В Черна Гора през 1921 г. има около 67% неграмотни, а след десет години (1931 г.) този процент е намален на 56,1% (34,2% мъже и 77,3% жени). Веднага след 1918 г. в училищата в Черна Гора е въведен учебен план на училищата от Сърбия от 1899 г. Същевременно на територията на Черна Гора се прилага Законът за училищата на Сърбия от 1904 г. до унифицирането на училищното законодателство през декември 1929 г., когато са приети единни учебни планове за цялата страна. От учебни-

те планове и програми е отстранено съдържанието, свързано с историята на Черна Гора, династията Петрович. Като цяло тези планове и програми са ориентирани към заличаването на всичко, което се свързва с държавната, историческата и всяка друга специфика на Черна Гора.

През този период в Черна Гора няма нито едно полувисше или висше училище. Непрекъснато обаче се увеличава броят на онези, които след завършване на средното училище продължават образованието си – най-често в Белградския университет (включвайки тук Суботица и Скопие). През учебната 1938/1939 г. в Белградския университет (в т.ч. Скопие и Суботица) около 17% от всички студенти са от Черна Гора. Делът на студентите от Черна Гора в общата студентска популация е няколко пъти по-голям от дела на участие на цялото население на Черна Гора в населението на Югославия. Черна Гора, като неразвито общество, не може да абсорбира образованите кадри, поради което интелигенцията е най-мобилният в социално отношение слой на обществото, който намира препитание във всички краища на Югославия. Освен това голяма част от интелектуалците които зависят от държавния бюджет (учители, гимназиални преподаватели, лекари), са разпределяни – главно по политически причини – в други региони (най-често в Македония).

Политическият живот в Черна Гора между 1918 и 1941 г. се характеризира с основаване на нови политически партии, остри парламентарни и извънпарламентарни конфликти, многобройни жертви на политическите разпри, политизация на обществото и полемики между огчаянието и илюзиите. В централистично устроената държава влиянието на Черна Гора в процеса на вземане на решения на югославско равнище е сведено до „*статистическа грешка*“. От Черна Гора са избирани между 7 и 13 народни представители, разделени в няколко взаимно конфронтирани партии. В югославската скупщина, която наброява 419 – 319 депутати, депутатите от Черна Гора (дори и да се предположи, че всички са в една партия) представляват такова малцинство, че не могат да влияят върху приемането на каквото и да било решение. Поради това достатъчно показателен е фактът, че в 39

югославски правителства между двете войни с 819 министерски мандата само петима министри са от Черна Гора, а мандатът им е по-малък от средния правителствен мандат.

След 1918 г. Черна Гора – като държава без продължителна парламентарна традиция, в която не са обновени политическите организации от времето на самостоятелната черногорска държава – е „празно“ пространство за политическите партии. От политическите партии, действащи през периода на югославския парламентаризъм (1919–1929 г.) на територията на Черна Гора, се открояват следните: Народна радикална партия, Демократическа партия, Черногорска партия и Съюз на земеделците. Всички партии, с изключение на Черногорската, са филиали на партии, чиито седалища са в Белград. Освен цитираните партии в Черна Гора действа много силно комунистическо движение, чиято партия КПЮ (Комунистическа партия на Югославия – бел. прев.) още на първите парламентарни избори (през 1920 г.) печели най-много гласове на територията на Черна Гора. През декември същата година югославското правителство, реагирайки на комунистическата терористична дейност в други региони на страната, приема „Обзнана“ (акт от 29.12.1920 г., след голямата изборна победа на комунистите, с който се цели да се направи невъзможна легалната дейност на Комунистическата партия – бел. прев.). С нея до приемането на Конституцията се забраняват всякакви комунистически действия, дейността на организации, пропаганда, печат и работа на работническите домове, на конфискувания партиен архив и на други архиви, очевидната тенденция към болшевизация на обществото в Черна Гора е спряна, а триумфалният резултат на комунистите на изборите през 1920 г. е обезсмислен. До забраната на дейността със *Закона за защита на държавата*, приет през август 1921 г., комунистите защитават програма за разрушаване на буржоазния ред и за установяване на диктатура на пролетариата, създаване на съветска република в Югославия и за нейното включване в съветска федерация на балкано-дунавските републики. С отхвърлянето на концепцията за югославския унитаризъм и приемането на ленинския принцип за самоопределение на

народите, както и с изпълняването на директивите на Третия конгрес на КПЮ (май 1926 г.), вдъхновени от новия курс на Коминтерна за разбиването на Югославия като изкуствено версайско творение, черногорските комунисти започват борба за независима съветска република Черна Гора в състава на бъдещата Балканска федерация. На Четвъртия конгрес на КПЮ, проведен в Дрезден през ноември 1928 г., заедно с обсъждането и с дискусиите за фракционните борби в КПЮ, е прието и решение за създаването на национални държави, с което окончателно е формулирана идеята за разбиване на Югославия. Установяването на шестоянуарската диктатура през 1929 г. комунистите в Черна Гора посрещат с малобройна членска маса и с политическа концепция, която ще ги вкара между първите в челюстите на репресивната система на диктатурата.

В периода до установяването на диктатурата през 1929 г. в югославската държава са проведени четири парламентарни избора (1920, 1923, 1925, 1927 г.). Общата характеристика на парламентаризма в избирателния окръг Черна Гора през периода до шестоянуарската диктатура е фактът, че управляващите партии (радикали и демократи в коалиция; радикали или демократи поотделно) никога не получават мнозинство.

Престъплението на Пуниша Рачич, черногорски депутат в Народната скупщина от партията на радикалите, който уби или рани хърватските лидери Степан и Павле Радич и др., доведе политическата и парламентарната криза до кулминационната ѝ точка. Кризата приключи с установяването на диктатурата на 6 януари 1929 г. Югославският крал Александър суспендира конституцията, забрани дейността на партиите и сдруженията с „*племенни и верски характеристики*“, разпусна Народната скупщина и назначи правителство начело с генерал Петър Живкович. Диктатурата стъпва върху идеологията на интегралното югославянство („Един крал, една държава, един народ“). В нейния център е поставен замисълът за създаване на единна югославска нация („Създадохме Югославия, ще създадем югославяни“). В този контекст на 3 октомври 1929 г. е променено името на държавата. Тя вече се нарича Кралство Югославия и започва форсирано утвърждаване на организациите, основава-

щи се на интегралното югославянство. И в Черна Гора, както и в другите региони на Югославия, установяването на диктатурата не среща съпротива. Под нейните удари първи попадат комунистите. В Черна Гора са арестувани около сто членове и симпатизанти на КПЮ, между които и група изтъкнати комунисти. Осъдени са на дългогодишен затвор, а някои емигрират в СССР. В страната център на съпротивата срещу диктатурата е Белградският университет. Политическият живот по време на диктатурата се оживява след организирането на „избори“ на 8 ноември 1931 г., в които участва само правителствената листа. Нейните привърженици се включват в работата първо на Югославско-радикалната селска демокрация (ЮРСД), както се нарича партията на шестоянуарската диктатура, която през 1933 г. променя името си на Югославска национална партия (ЮНП). В Черна Гора към тази партия на режима на шестоянуарската диктатура се присъединяват бивши партийни лидери – предимно на Радикалната и на Демократическата партия – и отделни личности, подкрепящи диктатурата. Партията работи с помощта на властта и до смъртта на крал Александър (1934) е политическа опора на диктатурата.

Трите най-влиятелни опозиционни групи (демократи, земеделци и федералисти) възобновяват политическата си дейност в навечерието на изборите през май 1935 г. От 1933 г. комунистите се обявяват за сътрудничество с опозиционните партии, но все още нямат влияние, което би ги направило политически активни. В ситуация, при която обективно се наблюдава безсилие в решаването на какъвто и да било важен за Черна Гора въпрос, все повече недоволни застават зад комунистите и зад тяхната идеология за разрушаване на съществуващия ред. В бруталните акции и хайки през март 1936 г. са арестувани повече от 230 комунисти на територията на Черна Гора. За ожесточеността на политическите разплати и за терора в Черна Гора най-убедително свидетелстват данните, че само през периода 1936–1938 г. в разчистването на политическите сметки са убити повече от 11 души, а тежко ранените са над 40. Броят на убитите, арестуваните, задържаните, съдените през периода 1918–1941 г. е няколко десетки пъти

по-голям от броя на населението на който и да било друг регион на Кралство Югославия. Вместо очаквания „гръбначен стълб“ на югославската държава Черна Гора през този период е един от най-размирните райони.

И във Втората световна война (1941–1945) Черна Гора споделя съдбата на югославската държава. Черна Гора е окупирана от италиански части, които навлизат в нея в деня, когато капитулира Кралство Югославия (17 април 1941 г.). Установен е *Върховен граждански комисариат*, който представлява висшата окупационна власт до въстанието (13 юли 1941 г.), когато е установено военно управление и *Военно губернаторство*. Територията на днешна Черна Гора е разпокъсана. Областта Бока Которска е анексирана от Италия като обособена провинция в рамките на *Губернаторството за Далмация* (с декрет от 20 май 1941 г.), териториите около черногорско-албанската граница са присъединени към т. нар. Велика Албания, творение, създадено под опеката на Италия, обхващащо по-голямата част от Косово и Метохия, част от Западна Македония и Албания. Върху останалата част от Черна Гора фашистите, опирайки се на част от Черногорската (федералистическа) партия, правят опит да възстановят независимата черногорска държава.

Очакването на част от черногорските федералисти, че ще получат Черна Гора в границите от 1914 г. или Велика Черна Гора от Неретва до Мат, с Метохия и Санджак и че Михаил ще бъде провъзгласен за крал, се стопяват в прагматизма на окупатора и в отказа на внука на крал Никола да приеме кралската титла под италианската окупация. Държавните граници на „независима Черна Гора“ са определени в Рим и са сведени до територията, която не е анексирана от Италия или не е присъединена към Албания. Роля на статист в режисурата на Италия черногорските федералисти играят и при написаната в Рим декларация, която е трябвало да бъде приета с аплодисменти от „скупщината“ на 12 юли (Петровдански сабор). Делегатите приемат с аплодисменти декларацията, която отменя решенията на Подгоричката скупщина от 1918 г. Отхвърлен е режимът на Кралство Югославия, отменена е югославската конституция, а Черна Гора е провъзгласена за „суверенна и не-

зависима държава“ под формата на конституционна монархия. Идеята за възстановяване на черногорската държава е политически компрометирана като окупаторско творение, а нейната продължителност е определена от продължителността на окупацията на фашистка Италия. Общонародното въстание ще обезсмисли действието на Петровданския сабор и ще очертае съвсем различна посока при решаването на този въпрос. От средата на 30-те години комунистическото движение в Черна Гора непрекъснато укрепва, обновява се организационно и поколенчески. То е ситуирано главно сред по-младата генерация интелектуалци, средношколци и студенти в Белградския университет и в някои други университети. Нападението на Германия срещу СССР (22 юни 1941 г.) ускорява решението за вдигане на въстание в съответствие с комунистическия интернационализъм, който обявява за задължителни солидарността и борбата против общия неприятел. Още на 27 юни 1941 г. е формиран Главен щаб на народоосвободителните партизански отряди на Югославия начело с Тито или военно ръководство на въстанието, решение за което формално взема Политбюро на ЦК на КПЮ на заседанието си от 4 юли 1941 г. в Белград. В Черна Гора е изпратен Милован Джилас, член на Политбюро на ЦК на КПЮ, с директива за вдигане на въстание. Въстанието, което започва на 13 юли 1941 г., се превръща в общонародно. Неговата масовост изненадва организаторите, но и окупаторите, тъй като окупационният режим е един от най-меките окупационни режими в тогавашна Европа. Счита се, че към 20 юли 1941 г. са въоръжени около 32000 въстаници. За десетина дни е освободена цяла Черна Гора с изключение на няколко по-големи града. По обем и по масовост въстанието е най-голямата манифестация на съпротива и първо въстание на един народ в поробена Европа. От военностратегическа гледна точка по обем, участие и скорост на самоорганизация Тринадесетоянското въстание от 1941 г. в Черна Гора няма аналог нито в югославския, нито в европейския военен опит от това време. Още от есента на 1941 г. въстаниците са реорганизирани и с по-голям опит пристъпват към формиране на териториални отряди, мобилни партизански части, командвани от *Главния щаб*

на отрядите на Народоосвободителното движение за Черна Гора и Бока, основан на 20 октомври 1941 г. Безкомпромисната борба против окупаторите и против техните сътрудници по време на цялата война, както и революционният ентузиазъм, демонстриран открито чрез организирането на новите органи на властта на свободните територии, изключват каквато и да било възможност за възстановяване на стария ред и на формата на държавно устройство. Това превръща партизаните в „главен неприятел“ не само на окупаторите, но и на местните формации и на куислингските режими, възникнали върху различни идеологии. След време партизанското движение под ръководството на Тито ще прерасне в широко движение, което ще предложи алтернатива на радикалния шовинизъм и национализъм сред всички национални и религиозни общности, който заплашва с пълно взаимно унищожаване на територията на бивша Югославия. Партизанското движение ще стане респектиращ, организиран, дисциплиниран и в голяма степен фанатичен военен фактор, дори и в мащабите на европейското антифашистко движение.

Продължава в следващия брой.